

De schepping, de zondvloed en de Esbeekse molenbrand

Tweeënvijftighonderd min een jaar voor Christus' geboorte schiep God de wereld en 2242 jaar later liet Hij de zondvloed over Zijn schepping spoelen. Dat vertelt de Hilvarenbeekse kanunnik Adriaen Wijten (± 1508 - ± 1559) in een wereldkroniekje van drie foliozijden, dat eindigt te Esbeek.

Na de vermelding van de stichting van de orden der tempeliers, norbertijnen, franciscanen en dominicanen in 1090, 1120, 1210 en 1216 gaat de geschiedenis door met veel royalty (stervende, sneuvelende en vermoorde koningen, hertogen van Brabant en andere vorsten) en veldslagen: Woeringen 1288 (de hertog van Brabant tegen Gelre), Kortrijk 1302 (de Gulden-Sporenslag), Hoesselt 1328 (de prins-bisschop van Luik tegen de Luikenaren), Stavoren 1345 (hertog Willem van Holland wordt door de Friezen verslagen en gedood), Crécy 1346 (tussen de koningen van Frankrijk en Engeland), Baesweiler 1371 (Gelre en Gulik winnen van Brabant), Othée 1408 (de Luikse ambachtsgilden worden verslagen). Tussendoor worden hele reeksen steden en kastelen belegerd en verwoest, heerst er in 1316 een hongersnood "quasi per totum mundum" (in bijna de hele wereld), worden de joden in 1350 en 1370 massaal vermoord, doen in 1374 en 1400 de flagellanten van zich spreken, wordt de universiteit van Leuven in 1426 gesticht en ontzet "een of andere maagd"¹ in 1429 Orléans.

Naarmate de chroniqueur de tijden van horen zeggen naderde, kwam de geschiedenis steeds dichterbij. In 1342 verbrandde Mechelen, in 1419 Den Bosch, in 1443 Hoogstraten. Ten slotte belandde hij in zijn eigen woonplaats, waarover hij zes nieuwsfeiten geeft:²

1. Op 19 juni 1414 wordt het koor van de kerk van Hilvarenbeek door brand tot in de grond verwoest.
2. Op 11 januari 1425 wordt het koor van de kerk van Hilvarenbeek gewijd, en daags daarna de altaren van dat koor en van de maagd Maria.
3. In 1438 heerst er een grote duurte, -in delen van Frankrijk, Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Zeeland en Holland-, en een mud rogge wordt te Hilvarenbeek verkocht voor 8 rijns gulden.³
4. In juli 1448, daags voor het feest van Magdalena (dus op 21 juli 1448), verbrandt de toren met de klokken van de kerk van Hilvarenbeek.
5. *Anno M.CCCC.LXXXVI. mensis octobris ipso die Calixti devastatus fuit igne in funditus combustus molendinum in Beeck situs in loco dicto Esbeek.*
6. Op 27 juli 1540 woedt te Hilvarenbeek een grote dorpsbrand.

1. Jeanne d'Arc.

2. Abdijarchief Tongerlo, sectie II, no 125, ff 92-93. Een zesde feit, de brand van Hilvarenbeek, valt buiten het eigenlijke kalendarium en wordt in een Latijns gedicht vermeld op f 1.

3. Te Antwerpen steeg de roggeprijs van 1436 op 1437 met 134%. In 1438 was hij weer gedaald tot 15% boven de prijs van 1436 (H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (3 dln; The Hague, 1963) I, 173).

Controle van de data uit de wereldkroniek leert, dat Adriaen Wijten er hooguit wel eens een jaar naast zat. Zijn materiaal moet hij hebben geput uit geschriften. Dat hij wel de raid van de hertog van Gelre op de meierij van Den Bosch uit 1388 vermeldt, maar niet weet dat toen Hilvarenbeek een van de zwaarst getroffen plaatsen was, zegt iets over de grondigheid van zijn onderzoek, maar ook over de historische kennis van zaken ter plaatse, met name onder de kanunniken.

Voor de geschiedenis van Esbeek is de zesde datum in het kalendarium van belang. De vertaling luidt: in het jaar 1486 in de maand oktober op de dag van Calixtus brandde de molen, te Hilvarenbeek gestaan in de plaats geheten Esbeek, tot in de grond af.

*

Er bestonden sterke vermoedens dat de Akkermolen van Hilvarenbeek ooit te Esbeek heeft gestaan, maar zekerheid was er niet. De oude naam *Esbeekse molen* was geen garantie voor een voormalige lokatie te Esbeek, in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw stond de Esbeekse molen immers in het Spul.

Behalve de naam Esbeekse molen verwijst naar die herdgang ook de omstandigheid dat deze molen behoorde bij het Esbeekse leengoed Ten Bogaarde. Voor 1350 wordt hij "molendinum apud Hildewarenbeke" genoemd, dat is 'molen bij Hilvarenbeek', dus niet 'molen van' of 'molen in Hilvarenbeek' ("molendinum in" of "molendinum de Hildewarenbeke"). Maar een molen *bij* Hilvarenbeek hoeft nog niet *te* Esbeek hebben gestaan, en bovendien maakte Esbeek als herdgang of buurtschap deel uit van de heerlijkheid Hilvarenbeek.

In 1349 bezat Katerina van der Haghehorst een hoeve te Esbeek en in 1355 kocht zij land "prope molendinum venti de Esbeke" (bij de windmolen van Esbeek), grenzend aan de bezittingen van Arnoldus de Globo en Johannes de Sprewel.⁴ Arnoldus de Globo was Latijn voor Aert van den Clote en deze man bezat "die guede vanden Cloet" te Dun, op of naast de Herdgang.⁵ Dat wil niet zeggen dat de molen daar heeft gestaan, maar het geeft aan dat Arnoldus de Globo bezittingen had te Esbeek, evenals Katerina van der Haghehorst. Deze informatie versterkt het vermoeden, maar heeft niet eens de status van *circumstantial evidence*.

De vertaling "molendinum de Esbeke" kan windmolen van Esbeek zijn, maar in het Nederduits luidde de vertaling "die Esbeecksche moelen".⁶ In 1435 is sprake van de "molendinum venti de Hildwaerenbeke" (windmolen van Hilvarenbeek).⁷ Deze stond in het Slibbroek onder de herdgang Voort. Daarmee telde Hilvarenbeek twee windmolens: een van Esbeek en een van Hilvarenbeek. Maar

4.M.A. Erens, *De oorkonden der abdij Tongerlo* (dl IV; Tongerlo, 1958) 26, 27, 187, 188.

5.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1199, f 107, 1428/1429. Idem 1200, f 10v, 14 november 1429.

6 .Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1249, f 158v, 29 december 1479.

7 .Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1206, f 222v, 8 november 1435.

nog biedt dat geen zekerheid over de lokatie van de Esbeekse molen te Esbeek. De formulering uit 1390: "wintmolen gelegen in de parochie van Hilvarenbeke tot Esbeke"⁸-, lijkt een bewijs in te houden, maar dat telt niet, omdat de omschrijving "wintmoelen t'Eesbeek" nog rond 1600 werd gebruikt, toen de molen aantoonbaar in het Spul stond.⁹ Het sluitende bewijs dat de molen wél te Esbeek stond is van de hand van de Beekse kanunnik Adriaen Wijten en markeert mogelijk het vertrek van de molen uit deze herdgang.

De plaatsbepaling "situs in loco dicto Esbeek" in het kroniekje van Adriaen Wijten laat geen twijfel toe. Er is nu zekerheid. Adriaen is trouwens gezaghebbend, want zijn vader Corstiaen Wijten (± 1463 - voor 1537), kanunnik als hijzelf, was eigenaar van de Esbeekse windmolen.¹⁰ Er waren te Hilvarenbeek dus twee windmolens: de Beekse molen te Hilvarenbeek en de Esbeekse molen te Esbeek. De boer van de grote hoeve van Gorp, Jan Genen van Gorop, was in 1422 klant van de Esbeekse molen, waar hij de aan hem verschuldigde rogge liet leveren.¹¹ Zijn opvolgers op Gorp werden klanten van de Beekse molen, toen deze uiterlijk in het midden van de zestiende eeuw verhuisde van het Slibbroek naar de hei tussen Gorp en het Loo. De lokatie van de windmolen te Esbeek is tot dusver niet achterhaald.

Misschien is na die fatale brand van 14 oktober 1486 de molen verplaatst van Esbeek naar het Spul.

Leo Adriaenssen

8. Algemeen Rijksarchief Brussel, Leenhof van Brabant 14, f CXC VIII.

9. L. Adriaenssen, "De wandelende molens van Hilvarenbeek", *Nieuwsbrief van de heemkundige kring 'Ioannes Goropius Becanus'*, no 15 (oktober 1986) 88.

10. L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek, 1987) 257, 258.

11. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1191, f 347, 18 oktober 1422.

Corstiaen Wijten (± 1463 - voor 1537), kanunnik van Hilvarenbeek, bezat samen met zijn broer Jan de Esbeekse windmolen.¹² Zijn zoon Adriaen Wijten (± 1509 - ± 1558), eveneens kanunnik, schreef een klein wereldkroniekje in kalendarische vorm, waarin vijf Hilvarenbeekse feiten worden vermeld.¹³ Hij laat de geschiedenis beginnen met de schepping in het jaar 5200 min 1 voor Christus' geboorte. Dan volgt 2242 jaar later de zondvloed en in 1120 na Christus de stichting van de orde der norbertijnen.

Dan gaat de geschiedenis door met veel royalty (stervende, sneuvelende en vermoorde koningen, hertogen van Brabant en anderen) en veldslagen: Woeringen 1388 (de hertog van Brabant tegen Gelre), Kortrijk 1302 (de Gulden-Sporenslag), Hoesselt 1328 (de prins-bisschop van Luik tegen de Luikenaren), Stavoren 1345 (hertog Willem van Holland wordt door de Friezen verslagen en gedood), Crécy 1346 (tussen de koningen van Frankrijk en Engeland), Baesweiler 1371 (Gelre en Gulik winnen van Brabant), Othée 1408 (de Luikse ambachtsgilden worden verslagen). Tussendoor worden hele reeksen steden en kastelen belegerd en verwoest, heerst er in 1316 een hongersnood "quasi per totum mundum" (in bijna de hele wereld), worden de joden in 1350 en 1370 massaal vermoord, doen in 1374 en 1400 de flagellanten van zich spreken, wordt de universiteit van Leuven in 1426 gesticht en ontzet "een of andere maagd" (Jeanne d'Arc) in 1429 in Orléans.

Naarmate de chroniqueur de tijden van horen zeggen naderde, kwam de geschiedenis steeds dichterbij. In 1342 verbrandde Mechelen, in 1419 Den Bosch, in 1443 Hoogstraten. Ten slotte belandde hij in zijn eigen woonplaats.

De Beekse data zijn:

1. Op 19 juni 1414 wordt het koor van de kerk van Hilvarenbeek door brand tot in de grond verwoest.
2. Op 11 januari 1425 wordt het koor van de kerk van Hilvarenbeek gewijd, en daags daarna de altaren van dat koor en van de maagd Maria.
3. In 1438 heerst er een grote duurte, -in delen van Frankrijk, Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Zeeland en Holland-, en een mud rogge wordt te Hilvarenbeek verkocht voor 8 rijns gulden.¹⁴
4. In juli 1448, daags voor het feest van Magdalena (dus op 21 juli 1448), verbrandt de toren met de klokken van de kerk van Hilvarenbeek.
5. *Anno M.CCCC.LXXXVI. mensis octobris ipso die Calixti devastatus fuit igne in funditus combustus molendinus in Beeck situs in loco dicto Esbeek.*
6. Op 27 juli 1540 woedt te Hilvarenbeek een grote dorpsbrand.

12. L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek, 1987) 257, 258.

13. Abdijarchief Tongerlo, sectie II, no 125, ff 92-93. Een zesde feit, de brand van Hilvarenbeek, valt buiten het eigenlijke kalendarium en wordt in een Latijns gedicht vermeld op f 1.

14. Te Antwerpen steeg de roggeprijs van 1436 op 1437 met 134%. In 1438 was hij weer gedaald tot 15% boven de prijs van 1436 (H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (3 dln; The Hague, 1963) I, 173).

Controle van de data uit de wereldkroniek leert, dat Adriaen Wijten er hooguit af en toe een jaar naast zat. Zijn materiaal moet hij hebben geput uit geschriften. Dat hij wel de raid van de hertog van Gelre op de meierij van Den Bosch uit 1388 vermeldt, maar niet weet dat toen Hilvarenbeek een van de zwaarst getroffen plaatsen was, zegt zowel iets over de grondigheid van zijn onderzoek als over de historische kennis van zaken ter plaatse, met name onder de kanunniken.

Voor de geschiedenis van de Esbeekse molen is de zesde datum in het kalendarium van belang. De vertaling luidt: in het jaar 1486 in de maand oktober op de dag van Calixtus brandde de molen, te Hilvarenbeek gestaan in de plaats geheten Esbeek, tot in de grond af. De plaatsbepaling "situs in loco dicto Esbeek" laat geen twijfel toe. Er is nu zekerheid. Er waren te Hilvarenbeek twee molens: de Beekse molen te Hilvarenbeek, gestaan in het Slibbroek en later in de hei richting Gorp, -en de Esbeekse molen te Esbeek, op een nog onbekende plaats.

Misschien is na die fatale brand van 14 oktober 1486 de molen verplaatst van Esbeek naar het Spul.

R 1238, f 365v, 1468/1469: *die hoeve vanden Cloet*.

R 1201, f 64, 13 maart 1431 nieuwe stijl: Goyart zoon wijlen Jan Godevart Delyen verkoopt aan Wytman Goyart Delyen zijn deel in de hoeve *te Dunne opten Eertganc*, naast *die guede vanden Cloet*, de gemeynt en het goed van Henrick van Dunne. Wijlen Jan Godevart Delyen had deze hoeve in erfpacht gekregen van Jan van Myspel om 7 mud rogge jaarlijks.

R 1206, f 176, 29 maart 1436 nieuwe stijl: Jan Mathys Jan Fuerken en Wouter Wouter Ancems verkopen aan Wytman Goyart Delyen hun deel in een hoeve 'in Dunne opten Eertganc', naast *die guede van den Cloet*.

R 1199, f 107, 1428/1429: een niet gepasseerde akte, dezelfde als de volgende. Hier staat nog bij dat verkoper Aert het halve leengoed *op Gheen heertganc* had verworven van zijn vader, die het had verworven van Lysbeth van den Cloet. De erfgenamen van koper Jacop moeten deze helft te leen houden van verkoper Aert (dus in onderleen).

R 1200, f 10v, 14 november 1429: Aert zoon wijlen Aert Janss van Cromvoert verkoopt aan Jacop Henrick Oeden de helft van het leengoed *op Ghenen Eertganck*. Aert van den Cloet en zijn zus Lysbeth hadden het weleer te leen gekregen van de jonker van Petershem, heer van Hilvarenbeek.

Aert van den Clote

Rekenkamer 45038, anno 1340: niet genoteerd: *bonis de Globo* (het goed van der Cloeten, dat achteraf op Dun blijkt te liggen).

R 1206, f 222\vo, 8 november 1435: Jan van den Gruenendael belooft aan Arnt Stamelart van Uden uit een pacht van 20 (vigintijudes?) mud Bosch erfelijk 4 mud {\em ex molendini venti de Hildwaerenbeke ad Willelmi Block\}.

Leenhof van Brabant 14 (1374), f CXCVIII: Peter meester Dyrx houdt een windmolen {\em in de parochie van Hilwarenbeke tot Esbeke\}, leen van Diederic Wynrix' leengoed ten Bogarde.

Er was een proces over. 7 januari 1390

R 1204, 88v, 1433/34: Engbert die Haen had de windmolen van Slybbroeck om 9 mud Beeks in erfpacht gekregen van Lijsbeth dw Peter meester Dyrx en haar kinderen heer Peter (abt van Sint Bernards), Dirck (monnik van Sint Michiel te Antwerpen), Lysbeth (x Dirck Jan Stercken) en Aleyt.